

TERMINLƏR DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU

İngilis dili dünyanın ən zəngin lüğətə malik dillərindən biri kimi tanınır. Müxtəlif amillər, məsələn, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklər, istehsal üsulları və texnologiyasındakı irəliləyişlər, elmi irəliləyişlər, kənd təsərrüfatında və ictimai strukturlarda baş verən dəyişikliklər, o cümlədən elmin, mədəniyyətin, ticarətin, ədəbiyyatın və dövlət quruluşunun inkişafı. hamısı onun lüğətinin genişlənməsinə öz töhfəsini verib. Bu yaxınlarda bir çox abreviatūra yalnız ixtisaslaşdırılmış sahələrə deyil, həm də tez-tez digər dillərdən götürülmüş gündəlik dilə daxil olmuşdur. Bununla belə, bu abreviaturaların bir çoxunun mənalı doğma dildə danışanlar üçün aydın deyil.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə dilin lüğət tərkibi daim dəyişikliyə, yenilənməyə və zənginləşməyə məruz qalır. Müxtəlif sahələrdə yeniliklər cəmiyyətin ayrılmaz bir aspekti olan dildə müvafiq reaksiyaya səbəb olur, tərəqqi ilə bağlı yaranan anlayış və anlayışları adlandırmaq üçün yeni leksik vahidlərin yaradılmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə, hər hansı bir elm sahəsindəki irəliləyişlər öyrənilən mövzu ilə bağlı konkret anlayışları təyin etmək üçün xüsusi terminlərin işlənilməsi tələb edir. Azərbaycan dilinin terminologiyası texnologiyanın tarixən inkişaf etmiş sahələrində kifayət qədər formalaşmışdır. Lakin bir çox yeni sahələrdə bu sahələrin özünün formalaşmasını əks etdirən terminoloji vahidlər yalnız son vaxtlar yaranmağa başlamışdır. Bu proses çox vaxt yeni anlayışların adlandırılmasında terminoloji müxtəliflik və paralelliklərlə nəticələnir. Nəticə etibarilə, ümumi dilçilikdə terminologiyaya dair geniş tədqiqatlara baxmayaraq, terminologiyanın standartlaşdırılması məsələsi aktual problem olaraq qalır.

Elmləri inteqrasiya etmək, müxtəlif sahələrdə elmi bilikləri inkişaf etdirmək və elmi məlumatların yayılmasını və başa düşülməsini asanlaşdırmaq üçün vahid terminoloji baza vacibdir. Elmi-texniki, sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə yeniliklər ən çox davamlı inkişaf edən və zənginləşən terminologiyada özünü göstərir. Digər dillər kimi Azərbaycan dili də terminlərin və termin-söz birləşmələrinin işlənməsi yolu ilə terminologiya yaratmaq və genişləndirmək üçün öz daxili imkanlarına arxalanır.

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminin yaradılması prosesi ilk növbədə iki yanaşmadan ibarətdir: mövcud lüğətdən istifadə etmək və elmi terminləri qəbul etmək. Bundan əlavə, əsaslı sübutlar göstərir ki, Azərbaycan dilində müxtəlif elmi fənlərin terminoloji bazası təkcə onun daxili lingvistik ehtiyatları ilə deyil, həm də rus və Avropa dillərindən beynəlxalq terminlərin alınması ilə formalaşmışdır. Bu üst-üstə düşmə müstəqil türkdilli dövlətlər arasında ortaq elmi terminologiya potensialından xəbər verir. Ona görə də türk dilləri üçün vahid terminoloji bazanın yaradılması kritik və vaxtında görülən işdir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, sürətli informasiya axını, sosial dəyişikliklər, beynəlxalq əlaqələrin yüksəlişi milli dillərin terminoloji sistemlərinin zənginləşməsinə mühüm töhfə verir. Bu zənginləşmə həm dilin daxili resursları, həm də başqa dillərdən alınma hesabına baş verir. Dillər arasında artan qarşılıqlı əlaqə və qloballaşmanın global prosesləri yeni sözlərin qəbulunu sürətləndirir, eyni zamanda müxtəlif dillərdə alınma sözlərin ifadə və mənasında oxşarlıqları təşviq edir.

İngilis dilinin beynəlxalq dil kimi dünya miqyasında tanınması onun yeni anlayışlar, obyektlər, hadisələr və proseslər üçün terminlərin formalaşdırılmasındakı rolu ilə yanaşı, Azərbaycan-İngilis dili münasibətlərinə diqqətin artırılmasının əhəmiyyətini artırmışdır. Tarixən bu əlaqələr vasitəçi dildən təsirlənmiş və ingilis sözlərinin qəbulunda bədii tərcümənin müstəsna rolu ilə dəstəklənmişdir. Bu amillər Azərbaycan leksik sistemində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi zərurətini ortaya qoyur, onu həm lingvistik qarşılıqlı əlaqənin, həm də sözün qəbulu prosesinin başa düşülməsində aktual məsələyə çevirir.

Müasir dövrdə dillər arasında alınma terminlərin ötürülməsi sürətlənib, həm onların sayının artmasına, həm də müxtəlif dillərdə geniş şəkildə qəbul edilməsinə səbəb olub. Nəticə etibarilə, bu məqalədə müzakirə olunan alınma terminlər təkcə Azərbaycan dili baxımından deyil, həm də ingilis dili materiallarına istinadla təhlil edilir. Məqalədə həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində işlənən alınma sözlərin leksik-semantik təhlilinə diqqət yetirilir. Bu alınma sözlər müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən ayrı-ayrı sahələrə aid terminoloji lüğətlərdən, izahlı lüğətlərdən, Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətlərindən, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş ədəbi əsərlərdən və son dövrlərdə nəşr olunan dövrü mətbuatdan seçilmişdir. Tədqiqatın əsas istiqaməti dilin terminoloji sistemi daxilində alınma söz və terminlərin hərtərəfli araşdırılmasıdır.

Milli dillərin termin formalaşmasında alınmaların tədqiqinə ilk dəfə olaraq həm tarixi, həm müasir perspektivləri, həm də nəzəri və praktiki ölçüləri nəzərə alaraq monoqrafiya ilə yanaşılır. Bu tədqiqat ingilis-azərbaycan dili münasibətlərinin müxtəlif formalarının – həm birbaşa, həm də dolay – Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə necə təsir etdiyini və zənginləşdirdiyini təhlil etmək üçün əsas yaradır. O, həmçinin beynəlxalq terminləri ayrı bir qrup kimi təsnif edir və araşdırır.

Tədqiqat prosesində siyasi, iqtisadi, mədəni qarşılıqlı təsirlər, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində qəbul edilmiş terminlərin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməklə ingilis dilindən götürülmüş beynəlxalq sözlərin həm fərdi, həm də müqayisəli təhlili aparılmışdır. Tədqiqat dil təmaslarının sözlərin mənimsənilməsinə təsirini araşdırmaq üçün əsaslı sübutlar təqdim edir və ingilis dilindən törəmə terminlərin transkripsiya və transliterasiya yolu ilə Azərbaycan dilinə mənimsənilməsi üçün nəzəri meyarları əks etdirir.

Bundan əlavə, məqalənin əsas mövzunu təşkil edən Azərbaycan dilinin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi onun ingilis dili ilə qarşılıqlı əlaqəsi əsasında qiymətləndirilir. Praktiki nöqteyi-nəzərdən, tapıntılar və materiallar müxtəlif sahələr üzrə, o cümlədən beynəlxalq terminlərə yönəlmiş çoxdilli və izahlı lüğətlərin yaradılması üçün dəyərli resurslar kimi xidmət edə bilər.

Beynəlxalq əlaqələrin sürətlə genişləndiyi, xarici ölkələrlə mədəni əlaqələrin gücləndiyi müasir dünyada elm, texnologiya və mədəniyyət sahələrində çalışan fərdlər üçün xarici dillərin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xalqlar arasında global əməkdaşlıq inkişaf etməkdə davam edir və xarici dilləri bilmək bu əlaqələrin möhkəm təməl üzərində qurulmasında həlledici rol oynayır, xalqlar arasında körpü rolunu oynayır.

⁷ (gulare17112000@gmail.com) Azərbaycan Dillər Universiteti (Bakı ş.R.Bəhbudov küç 134)

Hazırda suveren inkişaf yolu ilə addımlayan respublikamız xarici ölkələr və şirkətlərlə fəal əməkdaşlıq edir, beynəlxalq əməkdaşlığın yeni dövrünü yaşayır. Bu əməkdaşlıq getdikcə daha çox bəşəriyyətin üzləşdiyi yeni siyasi, iqtisadi və ekoloji çağırışlarla formalaşır. Bu global problemlərin kollektiv şəkildə həllində xarici dillərin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz.

Sosial həyatın hər bir sahəsində qarşılaşdığımız problemlərin həlli xarici dilləri mükəmməl bilməyi tələb edir. Seçdiyi peşədən asılı olmayaraq, ən azı bir xarici dilə yiyələnmək vacibdir. Müdrik əcdadlarımızın düzgün dediyi kimi, "Nə qədər çox dil bilsən, bir o qədər insansan". Bu hiss S.A.Şirvaninin məşhur sözlərində də öz əksini tapmışdır.[1, s.120]

Öyrən, rusca – almanca,

Möhtac olma dilmanca.

İngilis dili tədrisi öz məzmunu və strukturu ilə müstəqil və hərtərəfli kurs kimi tanınır. Bu proqram orta məktəbdə əldə edilmiş ingilis dili biliklərinin təməlini qurmaq və gələcək mütəxəssislərin ixtisas ehtiyaclarına uyğun olaraq ali təhsildə daha da inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Orta təhsil ingilis dilinin öyrənilməsi üçün zəmin yaradır, ali təhsil isə onu təkmilləşdirir və peşəkar təcübəyə yönəldir.

Bu gün mütəxəssislər getdikcə daha çox başa düşürlər ki, ingilis dilini mənimsəmək beynəlxalq dünya ilə əlaqə yaratmaq üçün vacibdir, çünki bu dili öyrənmədən global integrasiyanın alternativ yolu yoxdur. İngilis dili zəngin lüğətə malik dünya dillərindən biri kimi tanınır. Onun leksikonu müxtəlif amillər, o cümlədən iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklər, istehsal və texnologiyadakı irəliləyişlər, elmi kəşflər, kənd təsərrüfatı transformasiyaları, ictimai strukturlarda dəyişikliklər, elm, mədəniyyət, ticarət, ədəbiyyat və dövlət inkişafı. Bu təsirlər zamanla ingilis dilinin lüğətini xeyli zənginləşdirib.[2, s. 20]

Müasir terminologiyanın müəyyən edici xüsusiyyəti beynəlxalq terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Dilçilikdə sürətli tərəqqi və yeni dil sahələrinin yaranması izahlı dilçilik terminlərinin lüğətlərinin toplanması, sistemləşdirilməsi və tərtib edilməsi zərurətini yaratmışdır.

Termin (latın dilindən *terminus* "sərhəd" və ya "məhdud" mənasını verir) müəyyən elm, texnologiya, incəsənət və ya digər fənlər sahəsində anlayışın təyin edilməsidir. Terminlər öz sahələrində obyektlər, hadisələr və anlayışlar üçün dəqiq mənalara verir. Ümumi lüğətdən fərqli olaraq, terminlər birmənalı olur və ədəbi və ya məcazi şərhlərə malik deyildir. Termin, elm, texnologiya və ya sənətə aid olmasından asılı olmayaraq, xüsusi bir sahədə bir anlayışı təmsil edən sözə və ya söz birləşməsinə aiddir. O, həmçinin riyazi, simvolik və ya məntiqi ifadələrdə, məsələn, "terminal emulyatoru" ifadəsindəki elementi ifadə edə bilər.

Terminlər, hər birinin özünəməxsus terminologiyası olan müxtəlif elmi sahələrlə əlaqəli ixtisaslaşdırılmış peşəkar sözlərdir. Bir çox terminlər başqa dillərdən götürülsə də, digərləri milli mənşəlidir. Milli terminlər xüsusilə humanitar elmlərdə, o cümlədən dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix və fəlsəfə kimi sahələrdə üstünlük təşkil edir.[2, s.135]

Terminlər iki yerə bölünür:

Yalnız termin kimi fəaliyyət göstərən sözlər yalnız müəyyən elmi sahələr daxilində istifadə olunur və yalnız həmin sahələr üzrə peşəkarlar və ya mütəxəssislər tərəfindən başa düşülür. Nümunələrə bitki örtüyü, tangens, loqarifm, sarkazm və difraksiya kimi terminlər daxildir. [1, s.123]

Həm termin, həm də ümumi söz kimi işlənən sözlər hamı tərəfindən başa düşülür. Bu sözlər konkret elmi sahə ilə məhdudlaşmır və gündəlik dildə geniş istifadə olunur. Nümunələrə sifət, bucaq, güc, tərif, vurma, qüvvə, sürət və tərəf kimi terminlər daxildir.

Milli terminlərin yaradılması ədəbi dildən qaynaqlanır ki, bu da bu terminlərin başa düşülməsini, tələffüzünü və yadda saxlanmasını asanlaşdırır. Müxtəlif sahələrdə yeniliklər dilə yeni anlayış və terminlərin də daxil olmasına səbəb olur. B.Çobanzadə elmin sərhədləri aşdığını əsas gətirir, ilk həqiqi beynəlxalq əsərlərin insan ideyalarından doğan əsərlər olduğunu, elmin də onlardan biri olduğunu vurğulayır. Hamı tərəfindən tətbiq olunmayan ideya elmi hesab oluna bilməz və beləliklə, elmin dili də global olmalıdır.

Çağdaş elmdə bu global mahiyyət dildə də öz əksini tapır. Son dövrlərdə terminoloji leksikanın genişlənməsi prosesi sürətlənmişdir. Çex dilçisi K.Soxovun fikrincə, müasir dillərdə yaranan yeni sözlərin 90%-i terminlərdir, bunun əsas səbəbi konkret sahələr daxilindəki yeniliklərdir.

1926-cı ildə keçirilən Türkoğlu Qurultayda türk dillərinin terminologiyası ilə bağlı müzakirələr zamanı qeyd olundu ki, yeni anlayışlar üçün termin yaratmaq üçün üç ilkin mənbə var: ümumi türk bazası, ərəb-fars bazası və Avropa dil bazası. Bu gün isə vəziyyət inkişaf edib və terminologiya indi ilk növbədə iki mənbədən götürülür: ümumi türk və Avropa dil əsasları.[4, s.156]

Azərbaycan dili yeni terminlər yaratmaq üçün geniş imkanlar təqdim etsə də, dilin daxili resurslarından çox alınma sözlərə əsaslanma tendensiyası nəzərə çarpır. Bura adi sözlərdən yaranan terminologiya, qədim abidələrdə rast gəlinən dialektizmlər, regional dialektlər, ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsulları daxildir. Azərbaycan dilində terminlərin yaradılması və genişlənməsindən bəhs edərkən dilin öz daxilində özünəməxsus, müstəqil söz əmələ gəlməsi prosesini tanımaq vacibdir. Akademik M.Şirəliyev xalq dilinin termin yaradıcılığı üçün ilkin mənbə olduğunu vurğulamışdır: "Canlı xalq dilində onun lüğət tərkibində məişət, məişət, adət-ənənə, təsərrüfatla bağlı çoxsaylı sözlər vardır. Ədəbi dildə isə alınma. əvəzinə sözlər işlədilir". Bu potensiala baxmayaraq, problemlər qalmaqdadır və dil öz milli söz və şəkilçilərinə malik olsa da, lazımsız alınmalarla yüklənməkdə davam edir.

Orta əsrlərdə ana dilimizin inkişafını nəzərdən keçirəndə öncül kimi klassik əsərlərimiz yada düşür. Bu gün ədəbi dilin publisistik tərəfi də kütləyə çatmaqla oxşar rol oynayır. Y.V. Əsl dil həvəskarı Çəmənzəminli xalqın içinə qərq olmalı, onlarla ünsiyyətdə olmalı, ondan öyrənməlidir. Ana dilimizdə xalqın özü danışır və heç kim, nə müəllif, nə də italyan kimi, küçələrin dilini anlamadan onu həqiqətən mənimsəyə bilməz. S.Sadiqova onu da göstərir ki, əgər elmi dilimizi inkişaf etdirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuqsa, xalqın dilində mövcud olan məhdud lingvistik resursları toplayıb, termin yaradıcılığında istifadə etməliyik. Azərbaycan dili omonimiya və çoxmənalılıqla xüsusilə zəngindir və bu baxımdan onu ən fərqləndirici dillərdən birinə çevirir.

Omonimiya dilin qədim mənşəyini və tarixi elementləri qorumaq qabiliyyətini əks etdirir. Bol sinonimləri olan dillər çox vaxt yad təsirə və assimilyasiyaya daha həssas olur. Termin anlayışını aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından istifadəyə yönəlmiş terminlərin yaradılmasında istifadə olunan metodların ətraflı izahı vacibdir.

- 1) Semantik üsul
- 2) Morfoloji üsul
- 3) Sintaktik üsul
- 4) Kalka üsulu
- 5) Sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar).

1. Semantik üsul sözün mənasının genişləndirilməsini, onun semantik yükünün artırılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, ağ, bölmə, daraq, güc, yuva, güc, ailə, başlıq, yaddaş və s. kimi sözlər bu üsulu təsvir edir. Belə terminlər semantik yerdəyişmə prosesi ilə yaradılır.

2. Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından istifadə etməklə söz terminlərinin yaradılmasında morfoloji üsul həlledici rol oynayır. Morfoloji üsullar (xüsusilə sifətlər) olmadan Azərbaycan dilində termin yaradıcılığına nail olmaq mümkün deyil. Bu üsul termin yaradıcılığında yüksək effektivdir, çünki sifətlər dilin milli xarakterini saxlamağa kömək edir. Məsələn, çeşmək, eynək, gözlək (çeşm-e-k, eyn-e-k sözlərindən əmələ gəlmiş) kimi terminlər bu milliləşmə prosesini nümayiş etdirir. Bu, dilin mühafizəkarlığını və gücünü vurğulayır.

3. Termin yaradılmasının sintaktik üsulu elmi anlayışı ya mürəkkəb söz, ya da söz birləşməsi şəklində çatdırmaq üçün iki və ya daha çox sözün birləşməsini nəzərdə tutur. Buna misal olaraq kafilik, yaddaş cihazı, əlavə birləşmə və sürət qutusu kimi terminlər daxildir.

4. Terminoloji sistemin zənginləşməsində calque metodu da mühüm rol oynayır. Kalk, hərfi tərcümə vasitəsilə xarici dildən götürülmüş, struktur ekvivalentliyə əsaslanan termindir. Tərcümə zamanı elə vaxtlar olur ki, terminlər birbaşa tərcümə oluna bilmir və ya tərcümə üçün yararsız olur. Belə hallarda bu terminlər ilkin formada saxlanılır və beynəlxalq terminlər hesab olunur. Ona görə də bu üsul beynəlmiləl terminlər gətirməklə dilə öz töhfəsini verir.

5. İxtisar üsulu termin yaratmaq üçün ən yeni və ən az istifadə edilən üsuldur. Bu üsul həm forma, həm də məzmun baxımından digərlərindən fərqlənir. İxtisar üsulu xüsusi terminoloji sistemlərdə sözləri qısaltmaq, uzun ifadələri daha yığcam və konkret terminlərlə əvəz etmək üçün istifadə olunur. [3, s.146]

Son illərdə bir çox qısaldılmış terminlər təkcə xüsusi lüğətə deyil, həm də digər dillərdən gündəlik dilə daxil edilmişdir. Məsələn, KAMAK/CAMAK (Computer Application for Measurement and Control).

Bununla belə, əksər abreviaturaların mənaları ana dili danışanlar üçün çox vaxt anlaşılmaz olur. Bu məsələ həm milli, həm də beynəlxalq abreviaturaların mənalarının istifadəçilər tərəfindən aydın şəkildə başa düşülməsini təmin etməklə orfoqrafiya qaydalarında öz əksini tapmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A.M. "Dilçiliyə giriş", Bakı, "Maarif", 2002
2. S.A.Sadiqova. "Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi". Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2010
3. "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti". 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
4. Həsənov H.Ə. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı: "Maarif", 2000
5. Ильин Б.А. "История английского языка". М.: Наука, 2008
6. Смирницкий А.И. "История английского языка". М.: МГУ, 2005
7. Уилсон М. Е.А. "The Modern Russian Dictionary for English speakers". М.: Русский язык, 2002
8. Расторгуева Т.А., Жданова И.Ф. "History of the English language". М.: Высшая школа, 2002

Summary

It is known that English language is one of the most popular languages of the world with a rich vocabulary. Changes in the economic, political and cultural life of the people, new methods of production, new technical progress, scientific achievements, a fundamental turn in agriculture, a change in the social structure, the development of science, culture, trade, literature, the emergence of the state, etc. such events affected the vocabulary of the English language, leading to its further enrichment.

Резюме

Известно, что английский язык является одним из тех языков мира, у которого имеется богатый словарный запас среди языков мира. Перемены, которые произошли в экономико-политической и культурной жизни народа, новые методы производства, новый технический прогресс, научные достижения, коренной поворот в сельском хозяйстве, изменение общественного строя, развитие науки, культуры, торговли, литературы, создание государства и другие подобные события повлияв на словарный состав английского языка привело к его дальнейшему обогащению.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova